

Оригинални
научни рад

Нинослав З. Качарић¹
Висока школа – Академија СПЦ за уметности и конзервацију,
Београд, Србија

Како ученици оцењују дојринос појединих елемената верске наставе њиховом моралном развоју

Резиме: У раду се приказују налази о дојриносу елемената верске наставе моралном развоју, према проценама ученика верске наставе православне вероисповести у Србији (узорац представља 446 испитаника 7. и 8. разреда основних школа, и 3. и 4. разреда средњих школа). Циљ истраживања био је да се сагледа процена ученика којим начинима, односно елементима верске наставе дојриноси моралном развоју. Пошло се од претпоставке да ученици имају позитивно мишљење о дојриносу верске наставе моралном развоју, као и да су начини извођења верске наставе, личности и присуству у комуникацији наставника верске наставе (вероучитеља) важни фактори моралног развоја, те да верска настава има значајно место међу другим факторима моралног развоја. Примењена је метода систематског неексперименталног посматрања, којом су сагледавани и тумачени подаци прикупљени уједињеним конструисаним за ову прилику – ученици су изражавали своје мишљење шта је највише дојриново њиховом моралном формирању у смислу узрасања у вери. Према значајнијим налазима, личности вероучитеља је од великог значаја, а њен дојринос зависи од познавања садржаја које преноси ученицима, интересантношћу начина одржавања наставе, кроз посете храмовима и учешћивање у црквеним дојослужењима, док су мање значајне информационо-комуникационе технологије. Практична педагошка импликација ових налаза јесте посвећивање посебне пажње кадровском појеницијалу наставника верске наставе.

Кључне речи: вероучитељ, верска настава, фактори моралног развоја.

¹ ninoslav.kacaric@gmail.com

Copyright © 2021 by the authors, licensee Teacher Education Faculty University of Belgrade, SERBIA.

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original paper is accurately cited.

Увод

За две деценије деловања верске наставе у школском систему Републике Србије има мало истраживања, па и информација о њеним дометима, у смислу њеног суштинског деловања, а то је утицај на духовно узрастање, тј. морални развој младих.

Моралност представља подручје понашања људи које у својој основи садржи судове о томе шта је исправно или погрешно, добро или рђаво, о ономе шта ваља да чинимо или избегавамо, како да се односимо према другима уколико њихово деловање утиче на осећања или интересе других. Као духовна појава морал се схвата као норма (скуп значења), као психичка појава морал је скуп психичких процеса мишљења, осећања, а као друштвена појава он је друштвени процес „саопштавања“ односних норми (*Pedagoški rečnik 1*, 1967). Теолошка дефиниција наглашава да се „моралност не састоји само у поштовању спољашњих правила – Божијих и Црквених заповести, већ првенствено у томе да личност постане оно што стварно јесте – икона Божија“ (Janaras, 2007).

Верска настава је као изборни предмет у основним и средњим школама Републике Србије уведена 2001. године и њоме се отворила нова могућност уласка науке Христове у савремено друштво, конкретно у један врло битан његов сегмент – у школу. Циљ верске наставе јесте да презентује и посведочи садржај вере и духовног искуства, да се ученицима омогући слободно усвајање духовних и животних вредности Христовог учења, а кроз њу и очување, неговање и изграђивање личног верског и културног идентитета, да омладину учи и основним начелима морала, солидарности и толеранције (*Uredba o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi*, 2001).

Полазећи од проблема којим се бави овај рад, изложиће се неколико значајнијих истраживања у Србији и у свету на пољима моралности, религије и верске наставе, а касније ће бити упоређени њихови налази са налазима емпиријског истраживања присутног у овом раду.

Морално расуђивање адолесцената је у највећој мери на конвенционалном степену развоја, па се исправним сматра оно што је у складу са социјалним улогама и не одступа од званичног закона и реда, а аутономна морална позиција је достижна за појединце који су натпросечно интелигентни и нонкомформистички настројени (Stojiljković, 2009). Један број ученика и родитеља има примедбе на реализацију верске наставе у погледу њене организације и услова рада, наставних метода и самог наставника. Примедбе које су упућене наставницима верске наставе указују на потребу за њиховим темељнијим педагошко-психолошким и дидактичко-методичким образовањем, као и за организовањем стручног усавршавања ради упознавања наставника са наставним методама које су најпримереније развојним карактеристикама, предзнањима и способностима ученика (Ševkušić, 2011: 67). Религијска димензија пружа породицама наду, мир и животни оптимизам и најчешће се везује за породично поимање животног смисла и привржености чланова породице одређеном експлицитном систему вредности или моралном кодексу, па је похађање верске наставе имало веће ефекте на побољшање односа адолесцената према породици и на функционисање породице у целини, на поштовање родитеља и породичног заједништва (Zuković, 2012: 154-156). Питање верске наставе унутар хришћанске педагогије у Немачкој је посебно актуелно, уз разматрање проблема нивоа свести и веровања самих вероучитеља који примењују хришћанску педагогију. Пример личног живота наставника је битан и ефикасан елемент у настави и образовању, па педагошки допринос наставници дају кроз своју индивидуалност, која је у обавези да открије личну мотивацију и

духовни темељ њиховог живота, из теолошких, психолошких и социјалних разлога (Pirner, 2013). Универзалне врлине, као што су храброст, поверење и одговорност, могу и треба да буду присутне унутар култура и религија широм света, а наставни планови и програми у државним школама треба да промовишу духовни, морални, културни, ментални и физички развој ученика у школи и друштву. Филозофија школе према врлинској пракси у Великој Британији је подржана многим стручним мишљењима, који указују да је морално и верско васпитање потребно у школама, јер хришћански етос има универзалне моралне вредности (Clifford, 2013). Натпросечно способни и даровити ученици (преадолесценти) у Финској, САД, Хонг Конгу и Бахреину постављају више научних и моралних питања, те показују више интересовања за духовност и морал од њихових просечно способних и даровитих вршњака, па у складу са тим наставници треба да обухватају што више моралних, верских и духовних питања и садржаја у настави, јер управо ти садржаји умногоме утичу на будућност преадолесцената (Tirri, Tallent-Runnels & Nokelainen, 2005).

Сви ови налази могу да буду корисни, јер би, према њима, морално узрастање требало да буде више оствариво посредством верске наставе, али, нажалост, на нашим просторима нема више истраживања која се баве верском наставом и моралним узрастањем младих. Период од двадесет година присуства верске наставе у школском систему Републике Србије намеће потребу да се сагледају њени донети и елементи, у смислу подстицања моралног и духовног развоја младих, па је управо то мотив да се испита њен квалитет из овог угла – на који начин је верска настава фактор моралног развоја, по процени ученика.

Предмет истраживања. Допринос верске наставе моралном развоју у проценама ученика? Због интересовања младих за религију и Цркву,

било кроз њен културолошки, историјски, морални и богослужбени значај, у овом је раду акценат стављен на мишљење ученика о аспектима верске наставе који доприносе развоју моралности.

Проблем истраживања. Како ученици оцењују допринос елемената верске наставе на своје духовно узрастање и морални развој личности? Ово истраживање претендује да понуди одговоре који би унеколико редуковали недоречености и контрадикторности у аспекту утицаја верске наставе на остварење духовних и моралних квалитета личности младих.

Циљ истраживања. Да се сагледа процена ученика којим начинима, односно елементима верска настава доприноси моралном развоју.

Хипотезе. 1. Општа хипотеза: Ученици имају позитивно мишљење о доприносу верске наставе моралном развоју. 2. Радне хипотезе: а) По мишљењу ученика, начин извођења верске наставе доприноси њиховом моралном развоју; б) Личност и приступ у комуникацији наставника верске наставе (вероучитеља) је, по мишљењу ученика, важан фактор моралног развоја; в) По мишљењу ученика, верска настава има значајно место међу другим факторима моралног развоја.

Варијабле истраживања. 1. Независне: фактори који утичу на морални развој ученика; варијабле модератори: а) узраст: завршни разреди (7. и 8. основне и 3. и 4. средње школе), јер се очекује да је верска настава на њих извршила већи утицај него на оне у млађим разредима; б) пол: мушки или женски, јер се верује да су женске особе религиозније од мушких; в) средина: село или град, јер је сеоска средина патријархалнија од градске; г) начин извођења наставе; 2. Зависне: процене ученика.

Методолошки приступ

Методе, технике и инструменти истраживања. Примењена је метода систематског не-

експерименталног посматрања, којом су сагледавани и тумачени подаци прикупљани упитником Ликертовог типа конструисаним за ову прилику – ученици су изражавали мишљење шта је највише допринело њиховом моралном развоју у смислу узрастања у вери, вредновањем тврдњи оценама од 1 до 5.

Узорак испитаника. У недостатку налаза других истраживања за сигурније постављање хипотеза, одлучујуће за опредељење да се истраживање односи на простор Српске православне Епархије банатске је постојање субјективних могућности за организацију истраживања, а значај и разлог налазе се у чињеници да је реч о експлоративном истраживању, па и о пригодном узорку. Истраживање је спроведено међу испитаницима основношколског узраста (7. и 8. разреда) и средњошколског узраста (3. и 4. разреда), јер се на овом узрасту остварује диференцијација и актуелизација потенцијала, кроз јасне назнаке владања садржајима одређене области и креативне продукције у неком социјално релевантном облику. Узорак је невероватноски, пригодни – групни, према узрасту, па је начин узорковања обухватио и елементе стратификованог узорка. У оквиру три стратума упитником је испитано 446 ученика основних и средњих школа са територије Епархије банатске. Структура и

уједначеност узорка по питању релевантних варијабли представљени су у доњим табелама.

Опис статистичких анализа из којих се изводе закључци и метријске карактеристике инструмената.

1. Пол као фактор разлика у доприносу верске наставе: т-тестом независних узорака, који пореди средње вредности независне променљиве, добијени су резултати који указују да не постоји статистички значајна разлика између пола испитаника.

2. Место као фактор разлика у доприносу верске наставе: примењен је т-тест независних узорака.

3. Узраст као фактор разлика у доприносу верске наставе: помоћу једнофакторске анализе варијансе утврђивано је да ли постоје варијансе између различитих узрастних група.

На основу питања којима су се утврђивале социодемографске карактеристике изведена је следећа структура узорка, која је приказана у табели испод наведеној: Пол: мушки – 46,6%, женски – 53,4%; Разред: 7. разред ОШ – 29,4%, 8. разред ОШ – 16,7%, 3. разред СШ – 23,3%, 4. разред СШ – 27,6%; Средина из које долазе испитаници: село – 40%, град – 60%.

Табела 1. Структура узорка у односу социодемографских карактеристика.

Обележја	f	%		f	%			f	%
ПолМ	208	46,6	Разред 7. ОШ	131	29,4	Средина	Село	180	40
Ж	238	53,4	8. ОШ	88	16,7		Град	270	60
Укупно	446	100	3. СШ	104	23,3	Укупно		446	100
			4. СШ	123	27,6				
			Укупно	446	100				

Налази и интерпретација

Налази истраживања посматраће се из угла процене ученика о елементима доприноса верске наставе моралном развоју личности младих. Да би се дошло до сазнања какав је и од којих фактора зависи тај допринос, ученицима верске наставе дата је могућност за процењивање значаја одређених тврдњи, а резултати су добијени на основу дескриптивне статистике.

Ради добијања комплексне слике и сагледавања поља моралног васпитања, гледано кроз призму деловања Цркве и верске наставе, испитана су мишљења младих о значају доприноса верске наставе моралном развоју личности, што је приказано у Табели 2.

Ради добијања комплексне слике и сагледавања поља моралног васпитања, гледано кроз призму деловања Цркве и верске наставе, испитана су мишљења младих о значају доприноса верске наставе моралном развоју личности, што је приказано у Табели 2.

Табела 2. Како верска настава доприноси моралном развоју?

Тврдње	N	AS	SD	Skewness	Kurtosis
Учи нас да будемо добри и одговорни у односу према Богу, себи и ближњима.	444	3.77	1.308	-.813	-.465
Друштвене односе чини квалитетнијим и толерантнијим кроз поштовање Божјих заповести.	442	2.82	1.052	.313	-.579
Изграђује и негује послушност према Богу, породици и друштву.	443	3.26	1.135	-.210	-.666
Учи, изграђује и негује у нама хришћанске врлине као врхунска морална начела живота са Богом, припремајући нас тиме за живот вечни	442	3.24	1.933	.276	1.631

Као најзначајнији ефекат верске наставе који доприноси моралном развоју ученика, према мишљењу испитаних, издваја се следећи: *Верска настава нас учи да будемо добри и одговорни у односу према Богу, себи и ближњима*. Негативна вредност скјуниса (-,813) говори да су оцене даване овој тврдњи међу већима, десно од средње вредности, што говори и висока просечна оцена од 3,77. Стандардна девијација, као мера просечног одступања од средње вредности, износи 1,308. Вредност показатеља расподеле резултата (куртозис) мања је од 0, што указује да је кри-

ва нормалности поделе пљоснатија од нормалне. Ако би се овај налаз покушао сагледати из угла нивоа моралности које заступа Колберг, онда би се налаз могао упоредити са другим нивоом, односно трећим стадијумом развоја моралности – конвенционалне моралности, тј. међусобне нормативне моралности. Ови резултати су у складу са резултатима истраживања ауторке Стојиљковић (Stojiljković, 2009), према којима је морално расуђивање адолесцената у највећој мери на конвенционалном степену развоја.

Како ученици процењују факторе свог духовног и моралног развоја

Табела 3. Од чега зависи морални развој?

Тврдње	N	AS	SD	Skewness	Kurtosis
Од породичног васпитања и утицаја друштвене средине.	444	2.92	1.452	.076	-1.283
Од личности вероучитеља.	444	3.38	1.284	-.302	1.140
Од редовног и активног похађања верске наставе у школи.	443	3.38	1.341	-.416	-.933
Од редовног учешћа у црквеном животу	444	3.18	1.346	.145	-.548
Од личног става, интелектуалног изграђивања верских истина, моралних знања и осећања.	441	2.33	1.367	.712	-.692

Било је потребно да испитаници процене зависност моралног развоја од појединих фактора. На основу дескриптивне статистике, приказане у Табели 3, закључује се да су се две тврдње посебно истакле. Исту просечну оцену од 3,38 имају тврдња А – *Морални развој зависи од личностии вероучићеља* (SD=1,284) и тврдња Б – *Морални развој зависи од редовнои и активной похађања верске наставе у школи* (SD=1,341). Негативне вредности скјуниса у оба случаја (А=-,302; Б=-3,02) говоре да су у више случаја биле десно од средње вредности, па су исте међу већима. У првом случају куртозис је већи од 0 и износи 1,140, што даје слику о нормалној расподели по-

датака, док је у другом случају расподела резултата пласнатија од нормалне (куртозис -,993). Ови налази се слажу са налазима других истраживања, према којима је пример личног живота наставника битан и ефикасан елемент у настави и образовању, као и да педагошки допринос наставници дају кроз своју индивидуалност, која је у обавези да открије личну мотивацију и духовни темељ њиховог живота, из теолошких, психолошких и социјалних разлога (Pirner, 2013). Даљим тумачењем Табеле 3 увиђамо да испитаници сматрају да мањи допринос моралном развоју од горе наведених имају породично васпитање и друштвена средина.

Вероучитељ као фактор моралног развоја – процене ученика

Табела 4. Од чега зависи допринос вероучићеља моралном развоју?

Тврдње	N	AS	SD	Skewness	Kurtosis
Од његових позитивних особина личности.	446	3.29	1.363	-.196	-1.276
Од познавања садржаја које преноси ученицима.	445	3.34	1.121	-.061	-.860
Од интересантности интерпретације верских садржаја.	444	3.25	1.193	-.093	-.833
Од бриге за моралним и верским узрастањем ученика.	443	3.12	1.339	.017	-1.260

Личност и компетенције самог наставника, у овом случају вероучитеља, круцијалне су. У складу са тим, желела су се сазнати мишљења ученика верске наставе о доприносу вероучитеља верској настави и остваривању њених циљева и задатака, као и њиховом моралном развоју. Највећу просечну оцену добила је тврдња која се односила на аспект теолошког образовања вероучитеља: *Допринос вероучићеља зависи од познавања садржаја које преноси ученицима*. Просечна оцена ове тврдње износи 3,34, а стандардна девијација 1,121. Негативна вредност скјуниса од -,061 указује да је у више случаја било високих оцена које су придаване током процене, док је куртозис мањи од 0, и износи -,860, што говори о расподели резултата која је пласнатија од нормалне. Дескриптивна статистика рачуната је на основу 445 оцена, док су показатељи за остале тврдње наведени у Та-

бели 4. Ови налази су у складу са ставовима да верску наставу треба да излажу квалификовани вероучитељи (Ђорђевић, 2002: 38), као и да организатори и прихватиоци религијског васпитања и наставе веронауке треба да буду свесни велике одговорности и сложености тог чина и процеса, те да претходно и упоредо стрпљиво раде на развоју одговарајуће религијске педагогије, тј. методике наставе веронауке (Grandić, 2004: 64). Ово је у сагласности и са мишљењем да пресудан значај за успешну реализацију верске наставе има личност вероучитеља; њега треба да одликују љубав према деци и свом позиву, знање, саосећајност, оптимизам, истрајност, искреност и низ других особина (Kuburić, 2003), као и да стручни идентитет вероучитеља подразумева целовитост његовог теолошког и педагошког образовања, као и складност његовог духовно-верничког и стручног идентитета (Zuković, 2006).

Који начини извођења верске наставе највише доприносе моралном узрастању младих?

Табела 5. Који начини извођења верске наставе највише доприносе моралном узрастању младих?

Тврдње	N	AS	SD	Skewness	Kurtosis
Класичан начин поучавања о теоријским истинама вере.	438	2.94	1.491	.090	-1.117
Презентовање религиозних садржаја и историјских догађаја путем документарних и анимираних филмова.	438	3.25	1.189	-.092	-.841
Слушање духовне музике и неговање црквеног певања.	439	2.74	1.234	.824	2.322
Посета храмовима и учествовање у црквеним богослужењима, уз тумачење смисла црквених празника и богослужбених радњи	438	3.75	1.365	-.509	-.566
Употреба информационо-комуникационих технологија уз праћење друштвених мрежа (Фејсбука, Твитера) и веб-сајт презентација црквених институција и профила црквених великодостојника.	431	2.39	1.541	.627	-.921

Према схватањима испитаника, која су приказана у Табели 5, као најзначајнији начин извођења верске наставе истиче се: *Посета храмовима и учествовање у црквеним богослужењима, уз тумачење смисла црквених празника и богослужбених радњи* (AS=3,75; SD=1,365). Оцену за ову тврдњу дало је 438 испитаника, а показатељи расподеле података скјунис и куртозис говоре да је замишљена крива вредности одговора пласната (куртозис -.566), а да се већина резултата налази међу већим оценама (скјунис је негативан и износи -.509). Најмању просечну оцену добиле су информационо-комуникационе технологије (AS=2,39). На основу дескриптивне статистике може се закључити да испитаници воле и желе да буду проактивни и субјекти васпитања и образовања, када је у питању верска настава. У контексту овог питања, Зорица Кубурић и Слађана Зукловић (Kuburić, Zuković, 2010) говоре о примени наставних средстава у процесу реализације верске наставе, где наводе позитивну употребну вредност визуелних наставних средстава (слике, фотографије, филмови, иконе, фреске), која уз побољшавање очигледности наставе утичу и на изграђивање естетских вредности ученика. Као подгрупа ових средстава наводе се текстуални медији (уџбеници, приручници, зборници), док велику корист вероучитељи и ученици могу имати од аудитивних

наставних средстава (адекватна духовна музика), као и од аудио-визуелних наставних средстава (филмови). Резултати досадашњих истраживања квалитета верске наставе у школама у Србији указали су на то да један број ученика и родитеља има примедбе на реализацију верске наставе у погледу њене организације и услова рада, наставних метода и самог наставника (Ševkušić, 2011: 70). Са овим становиштем можемо упоредити резултате истраживања спроведеног у Великој Британији (O'Grady, 2010), који наводе да методе оцењивања треба ускладити са педагошким принципима, па „рефлексивна“ или „дијалогска“ метода, на основу разговора и размишљања, могу помоћи ученицима да имају шири увид у то како и колико су њихове идеје, вредности и капацитети по питању морала и религиозности у развоју. Слично овоме, резултати истраживања спроведених у Финској, САД, Хонг Конгу и Бахреину (Tirri, Tallent-Runnells & Nokelainen, 2005) указују на потребу да наставници обухватају што више моралних, верских и духовних питања и садржаја у настави, јер управо ти садржаји умногоме утичу на будућност преadolесцената. Питања о моралу, духовности и религији увек одражавају филозофску и верску традицију одређене културе, а образовни системи у различитим земљама разликују се по питању моралног и верског образовања.

Значај варијабли модератора (пол, место, узраст) за допринос верске наставе моралном развоју

1. Пол као фактор разлика у моралном развоју. Анализама су добијени резултати који указују да не постоји статистички значајна разлика између пола испитаника.

2. Место као фактор разлика у моралном развоју.

Анализом горе наведених налаза увиђа се да у све четири тврдње о факторима моралног

развоја постоји мала статистички значајна разлика, па су наведене вредности високо вредноване у граду, док су мање вредноване на селу. Ове разлике, иако су статистички значајне, нису толико велике да би се могло говорити о озбиљним разликама у мишљењу испитаника са села и из града по питању доприноса верске наставе, што упућује на закључак да је верска настава имала позитиван утицај и на селу и у граду. Такође, могло се очекивати да постоји разлика у култури села и града, која би у овом случају превагнула у корист града, јер видимо да испитаници из града више вреднују редовно и актив-

Табела 6. Значајности разлика између места и фактора моралног развоја (т-тест), са средњим вредностима тврдњи за т-тест (место).

Твр.	средина	N	AS	SD	t	df	p
А	село	179	3,09	1,401	-3,758	442	,000
	град	264	3,58	1,264			
Б	село	180	3,16	1,108	-2,874	443	,004
	град	265	3,46	1,114			
В	село	180	2,91	1,239	-2,702	441	,007
	град	263	3,26	1,388			
Г	село	178	3,56	1,406	-2,458	436	,014
	град	260	3,88	1,323			

*Легенда:

А: Морални развој зависи од редовног и активног похађања верске наставе у школи. Уочена је статистичка значајност $t(442)=-3,758$, $p=0,000$. Испитаници из градске средине ову тврдњу сматрају битнијом ($AS=3,58$; $SD=1,264$) него што је то случај код испитаника из сеоске средине. Израчунати етa квадрат од 0,02 говори о малој разлици између средњих вредности аритметичких средина.

Б: Допринос вероучитеља зависи од познавања садржаја које преноси ученицима. Испитаници из градске средине ($AS=3,46$; $SD=1,114$) процењују теолошко образовање предавача битнијим него они из сеоске средине ($AS=3,16$; $SD=1,108$), а то потврђује статистичка значајност код схватања да допринос вероучитеља зависи од познавања садржаја које преноси ученицима, $t(443)=-2,874$, $p=0,004$. Израчунати етa квадрат од 0,01 говори о малој разлици између средњих вредности аритметичких средина.

В: Допринос вероучитеља зависи од бриге за морално и верско узрасћање ученика. Уочена је статистичка значајност $t(441)=-2,702$, $p=0,007$. Испитаници из града процењују ову тврдњу битнијом и значајнијом ($AS=3,26$; $SD=1,388$) него они са села ($AS=2,91$; $SD=1,239$). Израчунати етa квадрат је 0,02, тако да је разлика између аритметичких средина мала.

Г: Најбољи начин за извођење верске наставе олега се у постојећим свetim храмовима и учешћу у црквеним дојслужењима, уз тумачење смисла израза и дојслужених радњи. Уочена је статистичка значајност $t(436)=-2,457$, $p=0,014$, и овај пут испитаници из града дају веће просечне оцене ($AS=3,88$; $SD=1,323$) од оних са села ($AS=3,56$; $SD=1,406$) при вредновању, док мала вредност етa квадрата од 0,01 указује на малу разлику међу аритметичким срединама.

но учешће у школском наставном процесу, затим степен образовања вероучитеља, али имају и виши степен свести по питању значаја учествовања у богослужбеном животу Цркве, што говори у прилог томе да вероватно имају вишу еклисиолошку и есхатолошку свест од испитаника са села, што није посебно испитивано.

3. Узраст као фактор разлика у моралном развоју

Помоћу једнофакторске анализе варијансе утврђивано је да ли постоје варијансе између различитих узрастних група. Групе су именоване на следећи начин: група 1 – 7. разред ОШ; група 2 – 8. разред ОШ; група 3 – 3. разред СШ; група 4 – 4. разред СШ.

На основу резултата добијених једнофакторском анализом варијансе и накнадним додатним мерењима (Тукејев тест) увиђа се да се статистичка значајност, на нивоу $p < 0,05$, у односу на узраст, изразила код седам тврдњи у вези са факторима моралног развоја. У свим тврдњама ета квадрат је мањи од 0,06, што по Кохеновим смерницама значи малу разлику између средњих вредности издвојених група, те се може закључити следеће:

а) Код тврдње: *Морални развој зависи од редовној и активној похађања верске наставе у школи* уочена је значајност $F(439)=10,298$, $p=0,000$. Разлике су уочене код 1. и 4. групе, $p=0,000$; 2. и 4. групе, $p=0,008$; 3. и 4. групе, $p=0,000$. Просечне оцене говоре о следећим релацијама: млађи узрасти, испитаници седмог разреда ($AS=3,55$; $SD=1,220$) и осмог разреда ($AS=3,44$; $SD=1,144$) ову тврдњу процењују као значајнију за разлику од старијих узраста, испитаника 4. разреда СШ ($AS=2,85$; $SD=1,525$). Са друге стране, уочене су разлике међу две старије групе, где се издвајају испитаници 3. разреда СШ. Њихова просечна оцена од 3,75 највећа је у односу на све групе, али значајност је доказана само у односу са 4. групом, те се може закључити да су припадници треће групе сматрали да редовно и активно похађање верске

наставе у школи има велики утицај на морални развој, за разлику од старијих.

б) Разлике су уочене код тврдње: *Морални развој зависи од редовној учешћа ученика у црквеном животу*, $F(440)=5,298$, $p=0,001$. Значајност се указала између 1. и 3. групе ($p=0,002$), те између 3. и 4. групе ($p=0,007$). Просечна оцена прве групе износи 3,36 ($AS=1,353$), треће групе 2,73 ($SD=1,285$), док је код четврте групе она 3,30 ($SD=1,274$). Подаци доводе до закључка да су испитаници седмог разреда ову тврдњу сматрали значајнијом од испитаника трећег разреда СШ, али исто тако нам уочене разлике говоре о релацији између две групе старијих испитаника, где трећи разред СШ ову тврдњу сматра мање значајном од својих старијих другара.

в) Процене значајности тврдње у односу на узраст приметне су и код схватања да: *Дојринос вероучишеља зависи од његових њозиивних особина личности*, $F(442)=3,109$, $p=0,026$. Разлике су уочене у средњим вредностима прве групе ($AS=3,08$; $SD=1,328$) и треће групе ($AS=3,58$; $SD=1,432$). Другим речима, старији испитаници сматрају личност вероучитеља битнијим фактором за морални развој него млађи.

г) Код схватања да: *Дојринос вероучишеља зависи од њознавања садржаја које њреноси својим ученицима* уочена је статистички значајна разлика међу различитим групама, $F(441)=3,213$, $p=0,023$. Овога пута значајност је само између испитаника приближно истих година, између ученика 1. и 2. групе ($p=0,024$). Просечне оцене наводе нас на закључак да испитаници осмог разреда ($AS=3,64$; $SD=1,089$) сматрају теолошко образовање вероучитеља значајним за морално узрастање, за разлику од испитаника из седмог разреда ($AS=3,16$; $SD=1,119$).

д) Анализе показују да постоје разлике у схватању значаја педагошких компетенција наставника у односу на узраст. То се увиђа код тврдње: *Дојринос вероучишеља зависи од њијересанности начина њредстављања верских садр-*

жаја, $F(440)=3,440$, $p=0,017$. Релације између 2. и 4. групе ($p=0,011$) се огледају у следећем. Старији испитаници, у овом случају из четвртог разреда средњих школа ($AS=3,50$; $SD=1,210$), педагошке компетенције наставника сматрају битнијим и придају им већи значај за морално изграђивање њихових личности него што је то случај код млађег нараштаја, испитаника осмог разреда основне школе ($AS=2,98$; $SD=1,182$).

ђ) Статистички значајна разлика уочена је код тврдње: *Презентовање религиозних садржаја и историјских догађаја путем документарних или анимираних филмова је начин наставе који доприноси моралном узрасћању ученика*, $F(434)=6,797$, $p=0,000$. Разлике постоје између 1. и 3. групе ($p=0,013$), и између 1. и 4. групе ($p=0,01$). Средња вредност прве групе износи 2,96, док је стандардна девијација 1,176; средња вредност треће групе је 3,44, а стандардна девијација је 1,284, и на крају, средња вредност четврте групе је 3,52 док је стандардна девијација 1,089. Из свега наведеног се закључује да старији испитаници, они из средњих школа, сматрају да овакав начин извођења наставе више доприноси моралном узрастању него што то мисле млађи испитаници.

е) Последња тврдња код које је уочена статистички значајна разлика у односу на узраст је: *Слушање духовне музике и певање црквеног певања је начин наставе који доприноси моралном узрасћању ученика*, $F(435)=2,840$, $p=0,038$. Разлике постоје у средњим вредностима друге ($AS=3,07$; $SD=1,153$) и четврте групе ($AS=2,59$; $SD=,982$). Млађи испитаници, они из осмог разреда, сматрају да је овакав начин извођења наставе значајнији за морално узрастање, него што је то случај са старијим испитаницима.

Горњи приказ налаза може допринети следећој анализи и интерпретацији, према којима су у свим тврдњама уочене мале статистички значајне разлике, као и да није увек случај да старији испитаници дају веће оцене тврдњама и да их

боље процењују од млађих. Присутна је разлика код приближно истог узраста, али из већине резултата се може закључити да млађи испитаници више вреднују практичне методе у извођењу наставе, те имају вишу свест о значају учешћа у богослужењима животу и богослужењима, док старији више вреднују допринос вероучитеља, степен његовог теолошког образовања и интересантност начина презентовања верских истина. Анализирајући наведене резултате, може се констатовати да су утврђени елементи верске наставе који, по процени ученика, доприносе моралном развоју, чиме је остварен постављени циљ, а тиме је потврђена и општа хипотеза да ученици имају позитивно мишљење о доприносу верске наставе њиховом моралном развоју.

Закључци и практичне импликације

Претходни налази упућују на могућност да се изведу следећи закључци: већина младих – ученика верске наставе православне вероисповести у Србији (старији ученици на вишем степену од млађих, деца из градске средине на вишем степену од деце са села) – сматра да су личност вероучитеља и степен његовог теолошког образовања, те интересантност начина презентовања верских истина, као редовно и активно похађање верске наставе, уз посете и тумачења светих богослужења, најважнији фактори – елементи верске наставе који доприносе њиховом моралном развоју, док не постоји статистички значајна разлика између пола испитаника. Ови резултати пружају мотив за интензиван даљи рад на остваривању неопходних циљева и задатака верске наставе, јер се уочава могућност реализације моралног васпитања кроз верску наставу у државним школама у Србији. Црква кроз верску наставу у државним школама Републике Србије остварује и побољшава верску свест младих, морално их васпитавајући и усмеравајући на узрастање у моралном живљењу.

Литература

- Biblija – Sveto pismo Starog i Novog zaveta (2004). Beograd: Biblijsko društvo SCG.
- Clifford, Ph. (2013). Moral and spiritual education as an intrinsic part of curriculum. *International Journal of Children's Spirituality*, 18 (3), 268–280. DOI: 10.1080/1364436X.2013.811067
- Đorđević, B., Đorđević, J. (2009). *Savremeni problemi društveno-moralnog vaspitanja*. Novi Sad – Vršac: Savez pedagoških društava Vojvodine – Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“.
- Đorđević, D. (2007). Religioznost. U: Mimica, A., Bogdanović, M. (ur.). *Sociološki rečnik* (491–493). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Grandić, R. (2004). *Uvod u pedagogiju* (priručnik). Novi Sad: Izdanje autora.
- Janaras, H. (2007). *Sloboda morala*. Kragujevac: Kalenić.
- Kuburić, Z. (1999). *Vera i sloboda*. Niš: Verske zajednice u Jugoslaviji, JUNIR.
- Kuburić, Z. (2001). Veronauka između duhovnosti i ideologije. U: Sekulić, N. (ur.). *Žene, religija, obrazovanje između duhovnosti i politike* (85–100). Beograd: Umetničko-istraživačka stanica NANDI.
- Kuburić, Z. (2002). Veronauka kao deo reforme obrazovanja. U: Kuburić, Z. (ur.). *Religija, veronauka, tolerancija*. (117–127). Beograd: CEIR.
- Kuburić, Z. (2003). Realizacija verske nastave u osnovnoj i srednjoj školi. U: Joksimović, S. (ur.). *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji* (98–124). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Kuburić, Z., Zuković, S. (2010). *Verska nastava u školi*. Novi Sad: CEIR – Savez pedagoških društava Vojvodine.
- Midić, I. (2004). *Pravoslavni katihizis: priručnik za nastavnike osnovnih i srednjih škola*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Miočinović, Lj. (2004). *Moralni razvoj i moralno vaspitanje*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- O'Grady, K. (2010). Researching religious education pedagogy through an action research community of practice. *British Journal of Religious Education*, 32 (2), 119–131.
- *Pedagoški rečnik 1* (1967). Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
- Piaget, J. (1968). *Six psychological studies*. New York: Vintage Books.
- Pirner, L. M. (2013). Christian pedagogy? A research report on the Christian profile of an educational institution in Germany. *British Journal of Religious Education*, 35 (1), 72–86.
- Potkonjak, N. M., Đorđević, J. i Trnavac, N. (2013). *Srpski pedagozi o cilju i zadacima vaspitanja*. Užice: Srpska akademija obrazovanja.
- Potkonjak, N. M. (2016). *Budimo ljudi. Cilj vaspitanja u Pravoslavlju – Svetosavlju*. Beograd: Srpska akademija obrazovanja. Posećeno 13. 12. 2017. na [www: http://www.sao.org.rs/documents/2016/Pedagogija%20pravoslavlja.pdf](http://www.sao.org.rs/documents/2016/Pedagogija%20pravoslavlja.pdf)
- Sekulić, N. (2002). *Ukrštanje tradicija i problem vaspitanja. Religija, veronauka, tolerancija*. Novi Sad: CEIR.
- Stojiljković, S. (2009). *Ličnost i moral*. Niš – Beograd: Filozofski fakultet – Institut za pedagoška istraživanja.
- Ševkušić, S. (2011). Profil veroučitelja koji predaju u beogradskim školama: rezultati istraživanja. *Veroučitelj u školi*, 1 (1), 64–71.
- Tirri, K., Tallent-Runnels, M. & Nokelainen, P. (2005). A cross-cultural study of pre-adolescents' moral, religious and spiritual questions. *British Journal of Religious Education*, 27 (3), 207–214.

- *Uredba o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj škol* (2001). Službeni glasnik RS, br. 46.
- Zizjulas, J. (2001). *Eklisiološke teme*. Novi Sad: Beseda.
- Zuković, S. (2005). *Hrišćanske vrednosti u porodici*. Novi Sad – Vršac: Savez pedagoških društava Vojvodine – Viša škola za obrazovanje vaspitača.
- Zuković, S. (2006). Realizacija verske nastave u školama – stanje, problemi i mogućnosti. U: Kamenov, E. (ur.). *Reforma sistema vaspitanja i obrazovanja u Republici Srbiji* (279–292). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Zuković, S. (2012). *Porodica kao sistem – funkcionalnost i resursi osnaživanja*. Novi Sad: Pedagoško društvo Vojvodine.

Summary

The paper presents findings on the contribution of elements of religious education to moral development, in assessments of students who attend religious education, Orthodox Christians in Serbia (sample of 446 respondents representing the 7th and 8th grade of primary schools, and the 3rd and 4th grade of secondary schools). The aim of the research was to assess the assessment of students in which ways - elements of religious education contribute to the moral development. It was assumed that students have a positive opinion about the contribution of religious education to the moral development, as well as that the ways of conducting religious education, personality and approach in communication of religious education teachers (religious teachers) are important factors of moral development, and that religious education has a significant place factors of moral development. Method applied in this study is systematic non-experimental observation and correlation analysis, by which were evaluated and interpreted data collected by questionnaire constructed for the occasion - students expressed their opinion on what contributed the most to their moral formation in terms of age in the faith. Among the important results are: The personality of religious teacher is of great importance and its contribution depends on his knowledge of the content transmitted to the students, and on interesting ways of teaching, by visiting Temples of the Holy Spirit and participation in church worship, while information and communication technologies are less significant. Practical pedagogical implications of these results is devoting special attention to personnel potential of religious teachers.

Keywords: *religious teacher, religious education, factors of moral development*